

– фитоморфные (связанные с жизнью растений) Мир тебе, отшумевшая жизнь. / мир тебе, голубая прохлада. [1, с. 112];

Отдельную группу временных лексем составляют слова, имеющие значение «проходящие в определенный период времени или связанные с ним, обладающие определенным качеством»: *Выйду на озеро в синюю гать, / к сердцу вечерняя льнет благодать* [1, с. 35].

Семантика временной лексики в произведениях поэта создается комплексом средств разных уровней языка: лексического, грамматического; морфологического. Выбор способов выражения времени связан с субъективным характером его восприятия и определяется художественным замыслом автора.

УДК 811.161.3'374

А. В. Макарэвіч

дац., канд. філал. навук, дактарант
БДУ, г. Мінск

**АСАБЛІВАСЦІ ПАЗНАЧЭННЯ САСТАРЭЛЫХ НАЗВАЎ
У «ВЯЛІКІМ СЛОЎНІКУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ»
Ф. ПІСКУНОВА**

У артыкуле аналізуецца адметныя ў беларускай лексікаграфіі прыёмы падачы састарэлых намінацый у «Вялікім слоўніку беларускай мовы» Ф. Піскунова. Упершыню ў беларускім мовазнаўстве складальнік для пазначэння намінацый, якія выйшлі з актыўнага ўжытку, прымяняе памету *саст.* (састарэлае). Паколькі ў беларускім мовазнаўстве ёсць разыходжанні ў вызначэнні сутнасці паметы *гіст.*, аўтар аб'яднаў тлумачэнні гэтай паметы: памета *гіст.* — тэрмін гісторыі; гістарызм; гістарычны. Адзначым, што ў некаторых выпадках пры абазначэнні састарэлай лексікі паслядоўнасці няма. На думку Ф. Піскунова, амаль кожнае састарэлае слова можа адродзіцца, таму ён свядома абмяжоўвае прымяненне памет *саст.*

Найбольш поўнымі зборамі лексікі любой мовы, у тым ліку састарэлай, звычайна з'яўляюцца тлумачальныя слоўнікі. Для назваў сучаснай беларускай літаратурнай мовы такімі зборамі з'яўляюцца «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» (1977–1984), аднатомны «Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы» (1996; 1999; 2002; 2005; 2016), «Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы» (2022) у 2 т. У гэтых выданнях лексікаграфіч-

ныя прыёмы абазначэння састарэлых намінацый адрозніваюцца [гл., напрыклад, 1; 2]. У 2012 г. выйшаў з друку «Вялікі слоўнік беларускай мовы» Ф. Піскунова, які ўяўляе сабой арыгінальны даведнік універсальнага тыпу і які найбольш поўна адлюстроўвае лексічнае багацце сучаснай беларускай мовы. У выданні зарэгістравана каля 223 тысяч назваў, у тым ліку і састарэлых.

Як піша складальнік, асаблівая ўвага аддавалася лексіцы, датычнай гісторыі, этнаграфіі, вытворчай дзейнасці, літаратуры беларускага народа, якая дагэтуль у значнай частцы прыносілася ў ахвяру так званай нарматыўнасці, неабмежавана пашыранай на рэстарвы склад і сферу словаўжывання...

Акцэнт надаецца адлюстраванню слоў фальклорна-этнаграфічнага складу, якія характарызавалі лад жыцця беларускага народа, яго гаспадарчую дзейнасць, абрады, вераванні. Большая частка такіх слоў не падавалася ў слоўніках універсальнага тыпу [3, с. VII].

Мэта артыкула — ахарактарызаваць прыёмы падачы састарэлых назваў у «Вялікім слоўніку беларускай мовы» Ф. Піскунова.

У гэтым выданні было выяўлена больш за 1500 састарэлых намінацый лексічнага складу сучаснай беларускай літаратурнай мовы, якія сталі прадметам нашага даследавання.

Звычайна асноўнымі крытэрыямі састарэласці найменняў з'яўляецца наяўнасць у слоўніках пры гэтых назвах памет *гіст.* або *саст.* Адзначым, што ў сучасным беларускім мовазнаўстве застаецца нявырашаным пытанне аб змесце і назве паметы *саст.* для адлюстравання састарэлых адзінак у лексікаграфічных крыніцах. Напрыклад, якой паметай абазначаць такія намінацыі ў слоўніках: паметай *уст.* (устарэлае), *заст.* (застарэлае) ці *саст.* (састарэлае)? На думку П. Сцяцко, у айчыннай лексікаграфіі пры фіксацыі састарэлых назваў неабходна ўжываць скарачэнне беларускага слова **застарэлае** *заст.*, а не рускае скарачанае абазначэнне *ўст.* [4, с. 122]. Між іншым у 20-я гады мінулага стагоддзя С. Некрашэвіч таксама выкарыстоўваў паняцце *застарэлая лексіка*. Лічачы мэтазгодным уключаць састарэлыя назвы ў склад «мясцовых» даведнікаў, сцвярджаў, што ў такія «слоўнічкі патрэбна ўносіць усе словы, хоць яны былі дзікія, рэдкія й *застарэлыя* (выдзелена намі — А. М.), бо кожнае з такіх дзе-небудзь захаваных у глухім кутку слоў можа быць надзвычайна цікавым для мовазнаўцы, іншы раз вытлумачваючы пахаджэнне цэлай сям'і слоў» [5, с. 11–12]. Ф. Піскуноў прапануе пазначаць састарэлыя найменні паметай *саст.* (састарэлае) [3, с. XI–XII].

У лексікаграфічным выданні намі выяўлена больш за 400 адзінак і асобных іх значэнняў з паметай *саст.* (састарэлае). Фактыч-

ны матэрыял паказаў, што ў даведніку гэтай паметай пазначаюцца і архаізмы, і гістарызмы, напрыклад: **куафёр саст.** (цырульнік); **лал саст.** (рубін); **мюід саст.** (мера аб'ёму) (**мюід** 'старадаўняя мера сыпкіх рэчываў і вадкасцей у Францыі, роўная прыблізна 270 л.' [Булыка, т. 2, с. 102]); **шарварка саст.** (працоўная павіннасць; падатак) (**шарваркі** 'трамадская працоўная павіннасць пераважна па будаўніцтву і рамонту дарог, мастоў, грэбляў, панскіх будоўляў у Вялікім Княстве Літоўскім, Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стст., а таксама ў Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг.' [ТСБМ, т. 5, кн. 2, с. 352]), **шттык-юнкер саст.** (**шттык-юнкер** 'у XVIII ст. — афіцэрскі чын у артылерыі, які адпавядаў прапаршчыку ў пяхоце // асоба, якая мела такі чын' [ТСБМ, т. 5, кн. 2, с. 407]); **ядвабнік саст.** (шаўкапрад) і інш.

Ф. Піскуноў спалучэннем *саст.* да пазначае тэрміналагічныя назвы, якія былі змешчаны ў тэрміналагічных слоўніках 20-х гг. XX ст. У некаторых выпадках удакладняе сферу ўжывання лексем, а часам — не, напрыклад: мовазнаўства — **назваслоўны** (*саст.* да тэрміналагічны), **пераносня** (*саст.* да метафара), **сказоўнік** (*саст.* да выказнік), **сугучнік** (*саст.* да паронім); **сусветнік** (*саст.* да касмапаліт), **творакрадства** (*саст.* да плагіят) (але **творакрадца** пакідае без паметы *саст.* — *А. М.*) і інш.; матэматыка — **дванаццаціценнік** (*саст.*, *мат.*), **значаннік** (*мат.*, *саст.*), **раўналежнабочнік** (*саст.* да паралелепіпед); медыцына, анатомія — **выдзеліны** (*саст.* да эксскрэменты), **дванастка** (*саст.* да дванаццаціперсная кішка), **дзетніца** (*саст.* да матка, *анат.*), **першазгустак** (*саст.* да пратаплазма); **надасяродак** (*саст.* да эпіцэнтр) і інш.

У асобных выпадках аўтар памету *саст.* прымяняе непаслядоўна, напрыклад: **мнішка** (*саст.* да манашка), а састарэлае слова **мніх** пакідае без гэтай паметы; **юзіст** (*саст.* да тэлеграфіст), лексем **юзістка**, **юз** (тэлеграфны апарат) зарэгістраваны без паметы *саст.*

У сучаснай беларускай літаратурнай мове ёсць шэраг слоў з розных сфер (палітычнай, сацыяльна-эканамічнай, вайскавой, бытавой), якія па розных прычынах (у асноўным па экстралінгвістычных — *А. М.*) выйшлі з актыўнага ўжывання ў другой палове XX — пачатку XXI ст., але ў слоўніках адпаведных памет ці храналагічна-якасных каментарыяў не маюць. Складальнік Ф. Піскуноў упершыню ў беларускай лексікаграфіі такія састарэлыя лексем пазначыў паметай *саст.*, напрыклад, назвы транспарту — **пабеда саст.** (аўтамабіль), **фардзон саст.** (трактар); друкарскія наз-

вы — **бабашка палігр.**, *саст.*, **маца** *саст.* (друкарская прылада), **ундэрвуд** *саст.* (друкарская машынка), **шапірограф** *саст.*; вайсковыя найменні — **кацюша** *саст.* (зброя), **лётнік** *саст.* (лётчык), **сікўрс** *вайск.*, *саст.* (падтрымка, дапамога), **флеш** *вайск.*, *саст.* (палявое ўмацаванне), **шратаўня** *саст.* (мяшчак для шроту); назвы грашовых адзінак — **дваццацікапеечны** *саст.*, **двухкапеечны** *саст.*, **дзесяцікапеечны** *саст.*; бытавая лексіка — **жыранка** *саст.* (запалка), **літар** і **ліцер** *саст.* (праязыны дакумент), **піктафон фарм.**, *саст.* (дзёгцевае мыла), **рулі** *саст.* (страва), **рынка** *саст.* (гліняная пасудзіна для смажання страў), **скудзэль** *саст.* (гліняная пасудзіна), **сучонка** *саст.* (ніткі для сучэння) і інш.

Больш за 500 назваў у лексікаграфічным выданні пазначаны паметай *гіст.* У беларускай лексікаграфіі назіраецца разнабой у тым, што аўтары слоўнікаў маюць на ўвазе пад паметай *гіст.* Адны разумеюць, што паметай пазначаны гістарызмы (у лексікалагічным разуменні паняцця *гістарызм*). У некаторых слоўніках памета *гіст.* расшыфроўваецца з акцэнтам на тое, што слова, маркіраванае ёю, з’яўляецца тэрмінам гістарыяграфіі (належаць да спецыяльнай лексікі). Змест паметы *гіст.* аўтарамі даведнікаў тлумачыцца па-рознаму: *гістарызм*, *гістарычны тэрмін*, *гістарычнае* (паняцце?), *гістарычная назва*, *гісторыя* і да т. п. [гл., напрыклад, 6]. Ф. Піскуноў у «Вялікім слоўніку беларускай мовы» (2012) аб’яднаў тлумачэнні гэтай паметы: памета *гіст.* — тэрмін гісторыі; гістарызм; гістарычны [3, с. XI–XII]. Для прыкладу прывядзём такія гістарызмы, змешчаныя ў даведніку: **алод**, **аншлюс**, **апашэні**, **Асаавіяхім**, **балахоўшчына**, **баліста**, **бунд**, **бядняцка-серадняцкі**, **ВКП(б)**, **датачныя людзі** і інш.

У слоўніку некаторыя гістарызмы, акрамя паметы *гіст.*, маюць адпаведныя тлумачэнні: **ахраннік** *гіст.* (агент ахранкі), **барбакан** *гіст.* (перадбрамнае ўмацаванне), **вендыга** *гіст.* (арганізацыя карбанарыяў), **гімнасій** *гіст.* (у Старажытных Афінах: школа для высакародных юнакоў), **калчакоўскі** *гіст.* (ад Калчак), **каповішча** *гіст.* (месца збору копчага суда ў Вялікім Княстве Літоўскім) і інш.

Паметай *гіст.* абазначаны назвы дзяржаў, войнаў, асоб і да т. п.: **Атыла** (*гіст.* асоба), **Берлінская сцяна**, **БНР**, **Вавілон** (*гіст.* і пра вялікі горад), **Вітаўт** (*гіст.* асоба), **Галіцка-Валынскае княства**, **Ганзейскі саюз**, **Залатая Арда**, **«Іскра»**, **Каложа** (*гіст.* раён Гродна), **Пелапанеская вайна** і інш.

Аднак у слоўніку памета *гіст.* выкарыстоўваецца непаслядоўна: напрыклад, **меншавізм** мае памету *гіст.*, а **бальшавізм** ужываецца без гэтай паметы; **працкамуна** *гіст.* (працоўная камуна)

і **працарцель** (працоўная арцель); **голядзь** *гіст.*, **балты этн.**, **готы**; **лішэнскі** *гіст.*, **лішэнец**, **лішэнка** — без паметы *гіст.* і інш.

Некаторая частка гістарызмаў характарызуецца шляхам выкарыстання паметы *саст.* і гістарычнага каментарыя: **зярцала** *саст.* (сімвал правасуддзя ў дарэвалюцыйнай Расіі); **каранізацыя** *саст.* (у рэспубліках былога СССР: фармаванне кадраў органаў кіравання з прадстаўнікоў мясцовага карэннага насельніцтва); **панаўка** *саст.* (прыстасаванне для насыпання пораху ў старадаўніх стрэльбах); **персіярня** *саст.* (майстэрня, дзе вырабляліся шаўковыя паясы) і інш.

Да гістарызмаў адносяцца лексічныя адзінкі, якія ў слоўніку маюць толькі храналагічна-якасны каментарый або энцыклапедычныя рэмаркі: **барэж** (старадаўняя лёгкая празрыстая тканіна), **берлін** (назва старадаўняга экіпажа), **вагант** (у сярэднявековай Заходняй Еўропе: вандроўны акцёр, паэт і спявак), **гарота**² (у сярэднявечнай Іспаніі: катавальная прылада), **гоні** (даўняя мера ворнай зямлі), **дармез** (старадаўні дарожны экіпаж), **драўлянікі** (даўней: боты на драўлянай падэшве), **ларнік** (у Вялікім Княстве Літоўскім: судовы архіварыус, натарыус), **лекіф** (у Старажытнай Грэцыі: посуд для алею) і інш.

У «Вялікім слоўніку беларускай мовы» зафіксаваны састарэлыя скароты, якія маюць паметы *саст.* або *гіст.* і кароткія азначэнні: **жакт** *саст.* (скар.: жыллёва-арэнднае кааператыўнае таварыства), **камсод** *гіст.* (камісія садзейнічання), **кам'ячэйка** *гіст.* (камуністычная ячэйка), **лекпом** *саст.* (лекарскі памочнік), **міжкалгасбуд** *саст.* (міжкалгасная будаўнічая арганізацыя), **МОПР** *гіст.* (скар.: Міжнародная арганізацыя дапамогі барацьбітам рэвалюцыі), **павяткам** *гіст.* (павятовы камітэт), **рабселькар** *саст.* (рабоча-сялянскі карэспандэнт), **саўапарат** *гіст.* (савецкі апарат), **СПА** *гіст.* (скар.: Савет Працы і Абароны), **ТАСС** *гіст.* (скар.: Тэлеграфнае агенцтва Савецкага Саюза) і інш.

З іншага боку, асобныя састарэлыя скарачэнні тлумачэнняў не маюць, напрыклад, **крайка** *гіст.*, **культпрасветработнік** *саст.*, **Саўінфармбюро** *гіст.*, **саўпартшкола** *саст.*, **сацспарборніцтва** *гіст.* і г. д.

У лексікаграфічным выданні фіксуецца састарэласць асобных значэнняў слова, напрыклад: **ватэрпруф** *саст.* (паліто); (тканіна), **пенсіён** (грашовае ўтрыманне; *саст.* да пенсія), **поруб** (падвал; земляная турма, *саст.*).

Некаторыя састарэлыя намінацыі складалінік, акрамя памет *саст.* і *гіст.*, пазначыў спецыяльным надрадковым значком *,

патлумачыўшы, што «на сучасным этапе *спавядальнага* развіцця мовы гіпакратаўскаму прынцыпу «не нашкодзь» адпавядала б больш мяккая атрыбуцыя тых слоў, якія маглі б ужывацца ў стылістычна афарбаваных кантэкстах. У нашым выданні з мэтай такой атрыбуцыі ўжываецца спецыяльны надрадкавы сімвал * (зорачка), якім перш за ўсё пазначаюцца словы, штоносяць выразна экспрэсіўныя ацэнкі асобы і патрабуюць ад карыстальніка пэўнай перасцярогі, каб не дапусціць некарэктнасці ў камунікацыі. Вядома, з улікам плыўкасці і ўмоўнасці размежавальных крытэрыяў згаданая пазнака мае пераважна рэкамендацыйны характар, і канчатковы выбар застаецца за карыстальнікам» [3, с. VI]: **абэцада*** *саст.*, **асабіст*** *гіст.*, **бабінне*** *саст.* (акушэрства), **белаэмігрантшчына*** *гіст.*, **божня*** *саст.* (невялікі храм), **брудавознік*** (*саст.* да асенізатар), **вокруг*** *гіст.*, **гетманаваць*** *гіст.*, **гумалястыка*** *саст.* (гума), **керанка*** *гіст.*, **тожсамы*** (*саст.* да ідэнтычны, тоесны), **тожсамасць***, **эмтээсавец*** *саст.* і інш.

Некаторую частку састарэлых слоў Ф. Піскуноў пазначыў толькі значком *, напрыклад, **бакшта*** (вежа; гаўптвахта), **лажніца*** (спальня), **лазбень*** (бочачка для захоўвання мёду; няўклюд, расцяпа), **лазобка*** (бочачка, кадушка для мёду), **падгасподнік*** (кватарант, чалавек, які здымае частку жылля ў каго-н.), **падгасподніца***, **пажывотны*** (пажыццёвы), **пажывотна***, **пажывоцце***, **паплатка*** (грашовы плацеж, падатак), **свечнік*** (ліхтар; службовец, які адказваў за асвятленне пакояў), **свячарня*** (свечны завод), **энкавэдыст*** (у былым СССР: супрацоўнік НКВД — наркамата ўнутраных спраў), **энкавэдэшнік*** і інш.

Для абазначэння намінацый, якія абазначаюць савецкія рэаліі, Ф. Піскуноў прымяняе памету *саветызм* (адзінкава): капіталістычная краіна (*саветызм*: капіталістычная краіна).

З іншага боку, аўтар пакідае без памет ці кароткіх тлумачэнняў словы, якія, на нашу думку, у сучаснай беларускай літаратурнай мове мэтазгодна кваліфікаваць як састарэлыя і адпаведна пазначаць іх у лексікаграфічных выданнях, напрыклад: **аўтакінаперасоўка**, **акцыябрыны**, **антысаветчык**, **антысаветчына**, **антысаветызм**, **антысавецкі**, **палітадзел**, **палітбюро**, **пампаліт** (памочнік палітычнага кіраўніка) і інш.

Некаторыя састарэлыя назвы Ф. Піскуноў не пазначае паметай *саст.* ці адпаведным каментарыем, тым самым вяртае такія словы ў актыўны ўжытак: **авіетка**, **адамонт**, **адамонтавы**, **адаліска**, **асман**, **асманскі**, **балонка** (абалонка; старонка кнігі, часопіса), **багнет** (штык), **банбаньерка**, **бастард** (пазашлюбнае

дзіця), **бахмачы** (скураныя лапці), **калошня** (прыбудоўка ў таку), **пражэкт**, **прафіт**, **прафітаваць** і інш.

Прааналізаваны матэрыял дазваляе зрабіць некаторыя вывады. У «Вялікім слоўніку беларускай мовы» Ф. Піскуноў зарэгістраваў больш за 1500 састарэлых назваў, для пазначэння якіх прымяніў адметныя ў беларускай лексікаграфіі прыёмы.

Пагаджаемся з аўтарам выдання, што для абазначэння састарэлых назваў мэтазгодна ўжываць памету *саст.*, а не скалькаваную з рускай мовы памету *ўст.* (устарэлае).

Спалучэннем *саст.* да складальнік фіксуе састарэлыя тэрміналагічныя назвы сучаснай беларускай літаратурнай мовы, напрыклад, **нітрацыя** (*саст.* да нітраванне), **падзваротнікавы** (*саст.* да субтрапічны), **пяруннік** (*саст.* да маланкаадвод), **сугор'е** (*саст.* да нагор'е) і інш.

У пазначэнні некаторых састарэлых слоў (іх вытворных) паслядоўнасці няма.

Зыходзячы з меркавання, што амаль кожнае слова можа адрадіцца, аўтар свядома змясціў шэраг састарэлых назваў без усякіх памет (*саст.* ці *гіст.*) або адпаведных часава-якасных тлумачэнняў.

Умоўныя скарачэнні

Булыка — Булыка, А. М. Слоўнік іншамоўных слоў : У 2 т. / А. М. Булыка. — Мінск : БелЭн, 1999. — Т. 1– 2.

ТСБМ — Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : У 5 т. 6 кн. / рэдкал. : К. К. Атраховіч (гал. рэд.) [і інш.] — Мінск : Беларус. Сав. Энцыклапедыя, 1977–1984. — 5 т. 6 кн.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Макарэвіч, А. В. Прыёмы пазначэння ўстарэлых назваў у «Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы» (1996 і 2016 гг.): параўнальны аспект / А. В. Макарэвіч // Веснік Брэсцкага ўніверсітэта. Серыя 3. Філалогія. Педагогіка. Псіхалогія. — 2022. — № 3. С. 21–27.
2. Макарэвіч, А. В. Устарэлая лексіка і асаблівасці яе дыферэнцыяцыі ў слоўніках сучаснай беларускай мовы / А. В. Макарэвіч // Часопіс БДУ. Філалогія. 2023. — № 1. — С. 21–31.
3. Піскуноў, Ф. А. Вялікі слоўнік беларускай мовы : Арфаграфія, акцэнтацыя, парадыгматыка каля 223 тысяч слоў / Фёдар Піскуноў. — Мінск : Зміцер Колас, 2012. — XVI + 1196 с.
4. Сцяцко, П. У. Уводзіны ў мовазнаўства: Дапаможнік / П. У. Сцяцко. — Гродна : ГрДУ, 2001. — 229 с.
5. Некрашэвіч, С. Да пытання аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы (Даклад, чытаны на сходзе Мовазнаўчай сэкцыі Інстытута Беларускай Культуры 8 ліпеня 1925 г.) / С. Некрашэвіч. — Менск, 1925. — 23 с.
6. Макарэвіч, А. В. Выкарыстанне паметы гіст. у слоўніках сучаснай беларускай мовы / А. В. Макарэвіч // Беларуская лінгвістыка. — 2023. — № 90. — С. 58–69.